NORMATİF İÇERİĞİ VE DEVLETLERİN BU ALANDAKİ YÜKÜMLÜLÜĞÜ BAKIMINDAN YETERLİ YAŞAM STANDARDI HAKKI

UZ, Abdullah-METİN, Yüksel
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar içinde yer alan yeterli yaşam standardı hakkı, yiyeceğe erişme, açlıktan özgür olma, giyecek, yeterli barınma hakkını ve devletlerin kendi vatandaşlarına sürekli gelişen bir şekilde yaşam standartlarını yükseltme yükümlülüğünü içermektedir. **İHEB**'in 25. Maddesi'nde, herkesin kendisi ve ailesinin müreffeh ve sağlıklı bir şekilde yeterli yaşam standardına sahip olduğu belirtilmiştir. Bunun içerisine giyecek, konut, sosyal güvenlik de dâhildir. **ESKHS**'nin 11. Maddesi taraf devletlere, ailesi ile beraber herkesin yeterli yaşam standardı hakkının olduğunu tanıma ve yaşam koşullarını sürekli geliştirme yükümlülüğü getirmiştir. Bu hakkın gerçekleştirilmesinde hem bireylere hem de devlete görev düşmektedir. Öncelikle bireyler kendi ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmakla yükümlüdür. Diğer taraftan, devlet de bireylerin bu haklarını gerçekleştirebilmeleri için gerekli koşulları hazırlamakla yükümlüdür. Bu çalışmada "yeterli yaşam standardı" kavramı, **ESKHS** ve **İHEB** bağlamında ele alınmış ve bu çerçevede hakkın içeriği ve devletlerin bu alandaki yükümlülükleri üzerinde durulmuştur. Diğer haklar gibi, yeterli yaşam standardı hakkı da devletlere üç yükümlülük getirmiş olup bunlar; saygı gösterme, koruma ve yerine getirme yükümlülüğüdür.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, yeterli yaşam standardı hakkı, gıda hakkı, giyecek hakkı, konut hakkı, su hakkı.

ABSTRACT

The right to an adequate standard of living, located in the category of economic, social and cultural rights, encompasses access to food, freedom from hunger, clothing, adequate housing and an obligation on states to ensure the continuous improvement in the standard of living of its population. It is established in several international instruments and binding treaties. Article, **25th of the Universal Declaration of Human Rights** provides that every one has the right to a standard of living adequate for the health and well being of himself and his family. Included in this right are subsidiary rights to clothing, housing, medical care, and social security in the event of disability. Article, **11th of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights**

enjoins state parties to the **ICESCR** to recognise the right of everyone to an adequate standard of living for himself and his family and to the continuous improvement in their living conditions. To realise this right, the **ICESCR** places duties on the individual and the State. This is necessary because individuals have obligations to ensure that they work towards their welfare needs. While on the other hand the state has an obligation to put in place the necessary conditions within which individuals can realise this right. This paper discusses the concept of the right to an adequate standard of living as enunciated in the **ICESCR** and the Universal Declaration of Human Rights. Relevant international and national law is also reviewed. The paper seek to define the scope of the right to an adequate Standard of living and discuss the obligations of the state towards the realisation of this right. The right to adequate standard of living, like any other human right, imposes three types of obligations on the State: the obligations to respect, to protect, and to fulfil this right.

Key Words: Economic, social and cultural rights, right to adequate standard of living, right to food, right to clothing, right to housing, right to water.

Bu çalışmanın konusu, "insan hakları" denilen bütünün vazgeçilmez bir parçasını oluşturan ekonomik, sosyal ve kültürel haklar içerisinde önemli bir yer tutan yeterli yaşam standardı hakkı, bu hakkın korunması ve devletin bu hakka ilişkin yükümlülükleridir. Bu bağlamda öncelikle yeterli yaşam standardı hakkının teorik çerçevesi ortaya konulmuş ve bu yapılırken de söz konusu hakkın dâhil olduğu ekonomik ve sosyal haklara ilişkin önemli bazı hususlara değinilmiştir. Çalışmanın daha sonraki bölümünde ise yeterli yaşam standardı hakkının hukuki boyutu ve bu hakkın uluslararası, bölgesel ve ulusal düzeyde nasıl düzenlendiği hususu ayrıntılı olarak incelenmiştir. Hiç şüphesiz konunun siyasi boyutu ve bir politika aracı olarak kullanılması da ele alınması gereken önemli bir husustur ancak bu çalışmanın kapsamını yeterli yaşam standardı hakkının salt hukuksal boyutu oluşturduğu için bu hususlara sadece gerektiğinde değinilmiştir.

Yeterli yaşam standardı hakkı; ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kategorisi içerisinde yer almaktadır. Bu çerçevede; nasıl ki yaşama hakkı, **Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi** (**KSHS**)'nin en merkezinde yer alan bir haktır, aynı şekilde yeterli yaşam standardı hakkının da **Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (ESKHS)**'nin tam da merkezinde yer aldığı ifade edilmektedir (Bailey, 1990: 319). Merkezde olma niteliği, diğer hakların bir ölçüde bu çekirdek hakların türevi olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, sosyal güvenlik hakkı ya da çalışma hakkı, yeterli yaşam standardı hakkının daha ayrıntılı bir yönü olarak değerlendirilebilir. Şu hâlde; yeterli yaşam standardı hakkının bir ölçüde gerçekleştirilememesi hâlinde, diğer ekonomik ve sosyal hakların, hatta kişisel ve siyasal hakların çok az bir anlamı olacaktır. Bu bağlamda; kimilerince yaşama hakkının, yeterli yaşam standardı hakkı

olmaksızın içi boş bir hak olarak görülebileceği yorumu bile yapılmaktadır (Devereux, 1991: 230). Ancak bu ifadeden, haklar arasında bir hiyerarşi olduğu sonucu çıkartılmamalıdır (Meron, 1986: 1).

Global ölçekte bakıldığında, bireyler için yeterli yaşam standardı hakkının, bir seyahat özgürlüğü ya da özel hayatın gizliliğinden daha fazla devletin ekonomik yeterliliğine bağımlı olduğu gözlenmektedir. Dolayısıyla, bu hakkın dünyanın müreffeh ülkeleri dışında da gerçekleştirilebilmesi, diğer ekonomik ve sosyal haklardan ve kişisel ve siyasi haklardan daha fazla uluslararası ekonomik iş birliğini gerekli kılmaktadır. Nitekim; 1995 yılında Copenhag'ta gerçekleştirilen **Dünya Sosyal Gelişme Zirvesi**'nde, yoksulluğun dünya üzerinde ortadan kaldırılabilmesi için kararlı biçimde ulusal eylemlerin yanı sıra uluslararası iş birliğine vurgu yapılmıştır.[1]

Yukarıda da belirtildiği üzere, yeterli yaşam standardı hakkı ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kategorisinde yer aldığı için, bu kategoriye ilişkin yapılacak hukuki tespit ve değerlendirmeler, yeterli yaşam standardı hakkı bakımından da geçerli olacaktır. O nedenle ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin bazı önemli tespit ve değerlendirmelerde bulunmanın, konunun daha bütüncül bir yaklaşımla ve doğru anlaşılabilmesi bakımından yararlı olacağı kanısındayız.

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Bazı Tespit ve Değerlendirmeler

Genel olarak kabul edilen bir tanıma göre insan hakları, "*pozitif hukuk tarafından tanınmış olsun, olmasın, belli bir tarihsel aşamada insanların sahip olmaları gerekli sayılan bütün hak ve özgürlükleri ifade eder.*" (Tanör, 1994: 14). İnsan haklarının pozitif hukukun önünde gittiğini açıkça ortaya koyan bu tanıma göre, bir hakkın insan hakkı sayılabilmesi için, hukuksal bir düzenlemeye konu olması zorunlu değildir (Bailey, 1990: 2-5). Yani insan hakları kavramı, pozitif hukuka taşınmamış olan hakları da içermektedir.

İnsan hakları, niteliği gereği dinamik bir yapıya sahiptir. Hak sujeleri, toplumsal gelişmelere paralel olarak yeni yeni haklar kazanmaya devam etmektedirler ve böylelikle de zamana bağlı olarak sürekli genişleyen bir insan hakları listesi karşımıza çıkmaktadır (Çeçen, 2000: 3).

Öncelikle belirtmek gerekir ki, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar; içerikleri, nitelikleri, kapsamları, diğer insan haklarıyla ilişkileri bakımından üzerinde en çok tartışma yürütülen insan hakları kategorisini oluşturmaktadır. Gerek ulusal, gerekse uluslararası düzenlemelerde bunun izleri açıkça gözlenmektedir. Buna bağlı olarak; ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, layık olduğu koruma düzeyine bir türlü ulaşamamıştır. Hâlbuki bu durum; yeri

---

[1] Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için **bkz.:** J. Disney, **After the Summit: Papers on the Outcomes and Aftermath of the World Summit for Social Development (Center for International and Public Law**, Australian National University, Canberra, 1995).

geldiğinde oldukça geniş çevreler tarafından vurgulanan, insan haklarının *evrenselliği*, *bölünmezliği* ve *karşılıklı bağımlılığı* ilkeleriyle açıkça çelişmektedir. Gerçekten ekonomik, sosyal ve kültürel hakların da, tüm insanlarca doğuştan sahip olunan, dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez haklar olduklarının kabulü, insan hakları tanımının bir gereğidir.

Yerine getirilebilmeleri için devlete diğer hakların çoğuna göre daha aktif bir rol yüklemeleri, bu hakların önemli bir bölümünün ortak özelliğidir. Ancak şurası bilinmelidir ki, devletin aktif tutum takınması zorunluluğu tüm ekonomik, sosyal ve kültürel haklar için geçerli olmadığı gibi, yalnızca ekonomik, sosyal ve kültürel haklara özgü bir nitelik de değildir. Yani; kişisel ve siyasi haklar kategorisi içerisinde yer alan kimi haklar bakımından da devletin daha aktif bir pozisyon alması gerekliliğinden rahatlıkla söz edilebilir. Çalışmanın bu bölümünde, öncelikle konumuzun gerektirdiği sınırlar içinde kalarak "kişisel ve siyasal haklar" ile "ekonomik, sosyal ve kültürel haklar" ayrımı üzerinde durulacaktır.

Kişisel ve Siyasal Haklar-Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Ayrımı ve Kullanılan Ölçütler

Bu ayrımı ele alan birtakım yazarlar tarafından da desteklenen bir yaklaşımla, kişisel ve siyasal haklarla ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasında çok önemli nitelik farkları bulunduğu ve bunun sonucunda da ikincilerinin daha az önemli, daha az korunmaya layık ikincil nitelikte haklar olduğu ileri sürülmektedir. Bu anlayış pozitif düzenlemelere yansıdığında da, insan hakları arasında, insan haklarının bütünlüğü, bölünmezliği ve karşılıklı bağımlılığı ilkelerine aykırı biçimde, korunma önceliği bakımından bir hiyerarşi ortaya çıkmaktadır.

İnsan hakları tek tek ele alındığında, hak sujesi olan bireyin çeşitli yönlerinden yalnız birini ya da birkaçını koruma altına alan haklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan, meşru ve yasal birtakım ayrıksı durumlar dışında tüm haklardan aynı anda ve tam olarak yararlanılabiliyorsa insan haklarının tümüyle güvence altına alındığından söz edilebilir.

1993 yılında kabul edilen **Viyana Bildirgesi** ve **Eylem Planı** ile insan haklarının evrensel, bölünmez, karşılıklı bağımlı ve birbirlerine bağlı oldukları; uluslararası toplumun bu haklara küresel olarak adil ve eşit bir tarzda, aynı temelde ve aynı vurguyla muamele etmeleri gerektiğinin altı çizilmiştir.[2] "Bütünlük, bölünmezlik ve karşılıklı bağımlılık" ilkelerinin en önemli sonucu, insan hakları arasında bir hiyerarşinin varlığından söz edilememesidir (**Anayurt**, 2000: 48). Bu durumda ekonomik, sosyal ve kültürel haklara yönelen

---

[2] "All human rights are universal, indivisible and interdependent and interrelated. … [I]t is the duty of States, regardless of their political, economic and cultural systems, to promote and protect all human rights and fundamental freedoms." **The Vienna Declaration and Programme of Action**, adopted by the **World Conference on Human Rights on 24 June 1993**, U.N. Doc. A/Conf. 157/24 (Part 1), s. 20-46 (13 October 1993), para. 5.

ayrımcı muamelenin bu ilkeler karşısında bir geçerliliği olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu ilkeler ışığında ekonomik, sosyal ve kültürel haklara göz atıldığında, bu hakların insan hakları ailesinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmelerinin ve diğer haklarla aynı muameleye tabi tutulmalarının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu tespite aykırı her görüş ve uygulama, hem sözü edilen ilkelere, hem de insan haklarının gerçek anlamda evrenselliğine aykırı olarak değerlendirilmelidir (Algan, 2006: 94-5).

Kişisel ve Siyasal Haklar ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Arasındaki Farklara İlişkin Görüşler

Genel Olarak

Kişisel ve siyasal haklarla ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasında çok sayıda farklılığın bulunduğu ileri sürülmüş olup, bu farklılıkların bazıları hakların niteliğine, bazıları ise somut düzenlenme biçimlerine ilişkindir. İnsan haklarına ilişkin ayrımların amacı, yalnızca bu hakların daha kolay anlaşılmalarına hizmet etmekle sınırlı kalmak zorundadır. Ne yazık ki, yapılan ayrımların haklar arasına kesin sınırlar çizilerek farklı düzeylerde korunmalarına bir dayanak oluşturulması çabasının birer parçası olduğu görülmektedir. Hâlbuki, yapılan bu sınıflandırma ve ayrımlara hakların bütünlüğü ve karşılıklı bağımlılığı ilkesi karsısında hukuki bir değer ve sonuç bağlanamaz (**Anayurt**, 2000: 57). Aşağıda söz konusu ayrımlara kısaca değinilecektir.

Negatif -Pozitif Nitelendirmesi Bakımından

Kişisel ve siyasal hakları negatif haklarla; ekonomik, sosyal ve kültürel hakları da pozitif haklarla özdeşleştiren bu yaklaşıma göre; kişisel ve siyasal hakların devlete yüklediği yükümlülük bu haklara müdahale etmemekten yani "saygı göstermek"ten ibaret iken ekonomik, sosyal ve kültürel hakların gerçekleştirilebilmeleri devletin olumlu edimlerde bulunmasını zorunlu kılmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi, bütün insan hakları devletin her iki tür edimini birlikte gerektirebileceği gibi, bir hakkın devlete yüklediği edimin pozitif ya da negatif niteliğinin görece ağırlığı da, yere ve zamana göre değişiklik gösterebilir (Uygun, 2000: 34). Diğer taraftan, devletin insan haklarını "koruma" yükümlülüğü, üçüncü kişilerden gelebilecek hak ihlallerini önleyebilmesi için pozitif tavır alınmasını zorunlu kılmaktadır. Nitekim Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, asıl olarak kişisel ve siyasal hakları koruyan bir organ olmasına karşılık, bu hakların da pozitif yönlerinin olabileceğini açıkça vurgulamıştır. Mahkeme'ye göre; "*Sözleşme bağlamında bir yükümlülüğün yerine getirilmesi, bazı durumlarda devletin pozitif eylemini gerektirir ki böyle durumlarda, devlet tamamen pasif kalamaz.*"[3] Mahkeme'nin söz konusu yaklaşımı, kendisine

---

[3] Case of *Airey v. Ireland* (Application no. 6289/73), Judgment of 9 October 1979, para. 25. Mahkemenin aynı görüşü savundugu diger davalar için bkz. Case of *Marckx v. Belgium*

oldukça fazla sonuçlar bağlanan bu ayrımın yanlışlığını açıkça ortaya koymakta ve yerine göre hem *pozitif nitelikli* kişisel ve siyasal haklardan hem de *negatif nitelikli* sosyal haklardan söz edilebileceğini açıkça göstermektedir (Algan, 2006: 190).

Maliyet Bakımından

Kişisel ve siyasal haklarla ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasında var olduğu ileri sürülen en önemli farklardan bir diğeri de, bu haklardan birincilerinin devlete maliyeti olmayan haklar olmalarına karşılık, ikincilerinin mali kaynakların varlığına gerek duyan, maliyetli ya da kaynak-yoğun haklar olduğu yönündedir (Eide, 2001: 10; Puta-Chekwe-Flood, 2001: 42). Ancak devlete yüklediği maliyete göre hakların sınıflandırılması ve bu sınıflandırmanın yine bir taraftan kişisel ve siyasal haklarla, diğer yandan da ekonomik, sosyal ve kültürel haklarla bağlantı kurularak açıklanması uygulamada; ekonomik, sosyal ve kültürel hakların tedrici olarak korunması yaklaşımını meşrulaştırmaktadır (Puta-Chekwe-Flood, 2001: 42).

Hâlbuki; pek çok yazar tarafından temel hakların herkese sağlanmasının büyük bir maliyetinin olduğu ileri sürüldüğü gibi, aslında çoğu ekonomik ve sosyal nitelikteki hakkın çok az masrafla ya da doğrudan maliyeti olmaksızın yerine getirilebileceği de dile getirilmektedir (Foster, 1998: 200).[4] Bununla birlikte, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların bazılarının tam anlamıyla gerçekleştirilmesinin, devlet bakımından büyük maliyetinin olabileceği gerçeği de gözardı edilemez. Ancak uygulamada, bu tür yüksek maliyetli haklar için gerek ulusal düzenlemelerde, gerekse uluslararası belgelerde devletin sorumluluğunun maddi olanakları ile sınırlı tutulduğu görülmektedir ki, devletin maddi olanaklarını ciddi biçimde zorlayan haklar bakımından öngörülmüş bu sınırlamanın, meşru ve anlaşılabilir olduğu da kabul edilmelidir. Bununla birlikte, bir hakkın tam olarak yerine getirilmesi, büyük ölçüde maddi kaynakların varlığına bağlı olsa da; kaynakların yetersizliği, devletleri asgari ölçüde de olsa herkes için bu hakkı güvence altına almak yükümlülüğünden kurtaramaz. Yani mali kaynakların yetersizliği karşısında yasama organının takdiri, bu hakların gerçekleştirilip gerçekleştirilmemesi konusunda değil, "ne ölçüde" ve "nasıl" gerçekleştirileceği ile ilgilidir (Gören, 1999: 136).

Şu hâlde, ne kadar yoksul olurlarsa olsunlar; devletlerin ekonomik, sosyal ve kültürel hakları en azından asgari ölçüde sağlama yükümlülüğü vardır. **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Ekonomik, Sosyal ve**

(Application no. 6833/74), Judgment of 13 June 1979, para. 31; Case of *De Wilde, Ooms and Versyp ("Vagrancy") v. Belgium* (Application no. 2832/66; 2835/66; 2899/66), **Judgment of 10 March 1972**, para. 22.

[4] Bazılarına göre; *"önemli kaynakların harcanmasını gerektirenler yalnızca okullar ve hastaneler değil, aynı zamanda tam anlamıyla işleyen yargı ve seçim sistemleridir"*. Iain Byrne, "The Importance of Economic, Social and Cultural Rights in Guaranteeing Civil and Political Rights within the Euro-Mediterranean Partnership", **Mediterranean Politics**, 2004, vol. 9, s. 345.

Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin taraf devletleri ne ölçüde yükümlülük altına soktuğuna ilişkin bir değerlendirmesinde *"...Taraf Devletlerin, bu hakların en azından minimum düzeyde tatminini güvence altına alacak biçiminde asgari bir yükümlülüğünün ..."* olduğunu belirtmiştir.[5] Bu bağlamda; devlet, örneğin yeterli yaşam standardı hakkının bir unsurunu teşkil eden gıda hakkının asgari bir gereği olarak, hiç kimsenin açlıktan ölmemesini sağlamak zorundadır (McChesney, 2004: 39). Şu hâlde; ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin olarak devletin yükümlülüğü, bu hakların, *en alt düzeyde korunması saklı olmak üzere* mümkün olan en üst düzeyde korunmasını sağlamaktır.

Gerçekleştirilme Zamanı Bakımından

Bu yaklaşıma göre; kişisel ve siyasal haklar, devlet tarafından hemen yerine getirilmesi gereken haklar olmasına karşın, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, program haklardır. Diğer bir ifade ile bu haklar, gerçekleştirilmek istenen birer hedeftir (Cranston, 1993: 251). Bir hakkın program hak olarak nitelendirilmesi, o hakkın devlet tarafından tam anlamıyla güvence altına alınmasının hemen değil, ancak bir programa bağlı olarak ve zaman içinde söz konusu olabileceğini gösterir. Uygulamada, devletlerin ekonomik, sosyal ve kültürel hakları "zamanla gerçekleştirmeyi" ve bunu da "maddi olanakları ölçüsünde" yerine getirmeyi tercih ettikleri gözlenmektedir. Gerçekten gerek ulusal düzenlemelerde, gerekse uluslararası insan hakları belgelerinde bu ifadelere sıklıkla rastlanmaktadır. Aslında, "zamanla gerçekleştirme" ödevinin, bir anlamda "maddi olanakları ölçüsünde yerine getirme"nin bir sonucu olduğu da söylenebilir. Çünkü maddi olanaklar ölçüsünde yerine getirme, ister istemez öncelikleri belirleme ve bunları sıraya koyma, kıt olan kaynakları belirlenen önceliklere göre paylaştırma gibi pek çok eylemi gerektirmektedir. Örneğin yeterli yaşam standardı hakkının bir parçasını oluşturan konut hakkı, herkese konut sağlamak biçiminde değil de, konut sahibi olmak isteyenlere bunu kolaylaştırıcı önlemler alınması şeklinde anlaşılsa bile, herkesin bir anda konut sahibi olması için destek sağlanması da gerçekleştirilmesi zor bir durumdur. Aksi takdirde, kaynakların çoğunun, dengeler gözetilmeksizin belli bir hakka yönlendirilmesi, başka birtakım hakların ihmal edilmesi sonucunu doğurabilecektir.

Şu hâlde; devlete olumlu edim yükleyen ve maliyeti bakımından da yüksek olan bazı hakların, maddi olanaklar ölçüsünde yerine getirilmesi ve bu hakların tam anlamıyla gerçekleştirilebilmelerini devletlerin uygulanabilir bir program çerçevesinde makul bir süreye bağlamaları, bir dereceye kadar doğal karşılanabilir. Ancak bunun sınırını, devletlerin söz konusu yükümlülüklerini iyi niyet içinde yerine getirmesi oluşturur. Nitekim, **Ekonomik, Sosyal ve**

---

[5] **The Committee on Economic, Social and Cultural Rights**, General Comment No. 3 (Fifth Session, 1990), **Report of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights**, UN Doc. E/1991/23, 83-87, para. 10.

Kültürel Haklar Sözleşmesi'ne ilişkin olarak ortaya konulan **Limburg İlkeleri**'nde, devletlerin **Sözleşme**'den kaynaklanan yükümlülüklerini iyi niyetle yerine getirmelerinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır.[6] Ayrıca devletlerin, program hükümleri olarak görülen bu haklar bakımından *"İlerleme kaydetmek amacıyla derhâl harekete geçmek."* biçiminde bir yükümlülüğünden de söz edilebilir. Şu hâlde; devletlerin kaynakları ne durumda olursa olsun, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, hemen yerine getirilmesi gereken bir "öz"ünden söz edilmesi yanlış olmayacaktır. Çünkü, "hakkın özü" kavramı yalnızca kişisel ve siyasal haklar değil; tüm insan hakları için geçerlidir (Algan, 2006: 201). Dolayısıyla, bu hakların hiç olmazsa en alt düzeyde bireylere sağlanması, devletler için hemen gerçekleştirilmesi gereken bir yükümlülük olarak görülebilir.

Dava Edilebilirlik Bakımından

Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların dava edilebilir yani yargı organlarının incelemesine konu edilebilir haklar olup olmadığı tartışması, genel olarak insan haklarının evrenselliği, bölünmezliği ve karşılıklı bağımlılığı ilkelerinin geçerliliği ile de doğrudan ilişkilidir. Çünkü ekonomik, sosyal ve kültürel hakların dava edilebilir haklar olduğunun reddedilmesi; aynı zamanda, insan hakları arasında bir hiyerarşinin varlığının kabul edilmesi ve korunmaları bakımından bir öncelik-sonralık sıralamasının yapılmasını meşrulaştırmaktadır. Söz konusu yaklaşım ise, insan haklarının bölünmezliği ve karşılıklı bağımlılığı ilkeleri ile açıkça çelişmektedir.

Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların, *doğası gereği* dava edilemeyen haklar olduğu yaklaşımı doğru olmamakla birlikte, bu hakların normatif düzenleme biçimleri dolayısıyla dava edilebilirliğinin tartışmaya açık olduğu söylenebilir (Scheinin, 1994İ 73-82). Bununla birlikte, söz konusu hakların devlete farklı nitelikte yükümlülükler yükleyen farklı boyutları olabileceği de göz önünde tutulduğunda; ekonomik, sosyal ve kültürel hakların hemen hepsinin dava edilebilir boyutlarının olduğu bilinmelidir (Cohen-Brown, 2005-6: 54-56). Dolayısıyla; bu hakların kategorik olarak dava edilemez olduğu görüşü yanlış bir tespite dayanır.

Yeterli Yaşam Standardı Hakkı

Yeterli Yaşam Standardı Hakkının Anlam ve Kapsamı Üzerine

Genel bir tanımlama yapılacak olursa, yeterli yaşam standardı hakkı, makul bir yaşam standardı sürdürülebilmesi için gerekli olan minimum ihtiyaçların karşılanmasını ifade eder.[7] Ancak gerek uluslararası ve bölgesel düzenlemelerde

---

[6] "The Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights", [**UN Doc. E/CN/4/1987/17**, Annex], para. 7. Metin için ayrıca **bkz.: Human Rights Quarterly**, 1987, vol. 9, 122-135.

[7] Ayrıntı için **bkz.: http://www.esds.ac.uk/findingData/KWICDisplay.asp?keyword=Right To**

gerekse ulusal düzenlemelerde "yeterli yaşam standardı hakkı"nın bir tanımlaması yapılmamış, bunun yerine söz konusu hakkın içeriğine ilişkin bazı ayrıntılara yer verilmiştir. Bu bağlamda; aşağıda da değinildiği üzere **İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi**'nde bu hakkın kapsamına, yiyecek, konut, giyecek, sağlık ve sosyal hizmetler ve sosyal güvenlik hakkı dâhil edilmiş, **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (ESKHS)**'nde ise; giyecek, yeterli konut, yeterli gıda hakkı, açlıktan özgür olma hakkı ve yaşam standartlarının sürekli geliştirilmesi hakkı bu kapsamda değerlendirilmiştir.

ESKHS'de yeterli yaşam standardı hakkının nasıl düzenlenmesi gerektiği konusunda ilgili BM organlarında ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Örneğin 'standart' ifadesinden neyin anlaşılması gerektiğine, kabul edilen 'yeterli' (adequate) ifadesi yerine 'insanca' (decent) kelimesinin tercih edilebilir olup olmadığına ilişkin yoğun tartışmalar yapılmıştır (Craven, 1995: 291-3). Bu bağlamda; söz konusu hak sadece belli bir yaşam standardını gerektirecek şekilde soyut ifadelerle mi kaleme alınmalı yoksa **İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi**'nin 25. Maddesi'nde yapıldığı gibi yiyecek, giyecek, barınma, sağlığın korunması, sosyal güvenlik gibi ilgili ayrıntılara mı yer verilmeli hususunda yaşanan tartışmalar sonrasında bir uzlaşmaya varılarak yiyecek, giyecek, barınma hakkı gibi unsurlara hakkın kapsamında yer verilmesi kararlaştırılmıştır.

Burada şunu belirtmek gerekir ki; yeterli yaşam standardı hakkının içeriğinin sadece gıda, giyecek ve barınma hakkından ibaret olduğu yani bu unsurların sayma yoluyla (numerus clausus) belirtildiği yönünde yaygın bir yanlış anlama söz konusudur. Hâlbuki **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi**, yeterli yaşam standardı hakkının içeriğine daha başka ilaveler yapılabilmesine olanak sağlayacak şekilde kaleme alınmıştır. Nitekim **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi** (bundan sonra sadece Komite olarak ifade edilecektir) **Sözleşme**'nin 11. Maddesi'nde yer verilen yeterli yaşam standardı hakkının içeriğini sadece maddede sayılanlarla sınırlandırmanın doğru olmadığını, bu bağlamda maddede yer verilmemiş olmakla birlikte su hakkının (right to water) da bu kapsamda değerlendirilebileceğini belirtmiştir.[8]

Bu hakkın gerçekleşmesi bakımından Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi hem bireylere, hem de devlete yükümlülük getirmiştir. Bu yükümlülüğün bireylere bakan yönü, bireylerin kendi refahı için gerekli ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çalışma sorumluluğudur. Öbür taraftan devletin de bireylerin bu haklarını gerçekleştirebilmesi için gereken koşulları sağlama yükümlülüğü vardır. Bu çalışmada söz konusu bakış açısından hareketle yeterli yaşam standardı hakkı incelenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda yeterli yaşam standardı hakkına hukuki bağlayıcılık kazandırdığı için

---

Adequate Living Standards

[8] Ayrıntılı biilgi için **bkz.: 15 Nolu Genel Yorum**, **http://www.unhchr.ch/html/menu2/6/gc15.doc.**

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'ndeki düzenlemeye özel olarak ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir. Ancak konunun uluslararası düzenlemelerdeki yerini öncelikle ele almanın yararlı olacağı kanısındayız.

Uluslararası Düzenlemelerde Yeterli Yaşam Standardı Hakkı

Yeterli yaşam standardı hakkının ya doğrudan ve açık bir biçimde ya da dolaylı olarak pekçok uluslararası düzenlemede yer aldığı görülmektedir. Bu bağlamda en başta Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde konunun düzenlendiğini görüyoruz. **İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi** (**İHEB**)'nin 25. Maddesi'nde, herkesin kendisi ve ailesinin sağlık ve refahı için yeterli yaşam standardı hakkına sahip olduğu belirtilmiş olup bu hakkın kapsamına, konut, giyecek, sağlık ve sosyal güvenlik yardımı dâhil edilmiştir.

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesinde (ESKHS) Yeterli Yaşam Standardı Hakkı

Yeterli yaşam standardı hakkının, İHEB'den ilham alınarak ancak daha dar kapsamlı bir şekilde, 1966 yılında imzalanan ve 1976 yılında yürürlüğe giren **Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi**'nde de düzenlendiği görülmektedir (Lynch-Cole, 2003: 160-3). Her iki enstrüman da hakkın bütün normatif unsurlarını düzenleme konusu yapmak yerine sadece ortak bazı normatif unsurlarına yer vermiştir. Ancak benzerliklerine rağmen her iki uluslararası düzenleme arasında yeterli yaşam standardı hakkına yaklaşım bakımından farklılıklar gözlenmektedir.

Öncelikle; İHEB yeterli yaşam standardı hakkını herhangi bir niteliğe bağlı olmayan bir hak olarak düzenlemişken, **ESKHS** açıkça devletlere bu hakkı tanıma yükümlülüğü getirmiştir. Hakkın tanınmasının (to recognise), yargısal başvuru yolları bakımından hakkın sağlanmasına (to grant) göre daha az güvence getirdiği yorumu da yapılmaktadır. **İkinci olarak İHEB**'nin aksine **ESKHS**, yaşam standardının sürekli geliştirilmesi konusunda çalışmaları için devletlere sorumluluk yüklemektedir. **Üçüncü olarak** hakkın kapsamı bakımından **İHEB** daha geniş bir içerik belirlemiş olup buna göre, sağlığın korunması, sosyal güvenlik ve sosyal yardım da yeterli yaşam standardı hakkının kapsamına dâhil edilmiştir. **Dördüncü olarak İHEB, ESKHS**'de yer almayan bir düzenleme ile devlete çocukların ve annelerin korunması yükümlülüğü getirmiştir. **Beşinci olarak ESKHS**, yiyecek hakkına yeni bir boyut katmıştır. Yani devletlere bireylerin açlıktan özgür olma hakkının tanınması yükümlülüğü getirilmiştir. Aynı zamanda devletler, yeterli beslenme ve dünya üzerinde yiyeceklerin adil bir şekilde dağıtılması konusunda da yükümlülük altına sokulmuştur. **Son olarak da İHEB** bu hakkın derhal (an immediate obligation) gerçekleştirilmesini devletlere bir yükümlülük olarak yüklemişken, **ESKHS** bu konuda devletlere sürekli gelişen bir şekilde bu hakkın gerçekleştirilmesi sorumluluğu (to progressively realise the right to an adequate standard of living) yüklemiştir. Yani birincisi hemen, diğeri ise tedrici olarak bu hakkın gerçekleştirilmesi hususunda devletleri yükümlü kılmıştır.

Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin 11. Maddesi yeterli yaşam standardı hakkı başlığı altında konuyu iki kısımda düzenlemiş olup, öncelikle hakka ilişkin genel ifadelere yer verilmiş, sonrasında da açlıktan özgür olma hakkına ilişkin ayrıntılı hükümler getirilmiştir. Buna göre;

1. Bu Sözleşme'ye Taraf Olan Devletler herkese, yeterli beslenmeyi, giyinmeyi, barınmayı ve yaşama koşullarının sürekli olarak geliştirilmesini de içerir biçimde, kendisi ve ailesi için yeterli bir yaşam standardına sahip olma hakkını tanır. Taraf Devletler bu hakkın gerçekleştirilmesini sağlamak için, kendi serbest iradelerine dayalı uluslararası iş birliğinin esas olduğunu kabul ederek, uygun tedbirleri alırlar.

2. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, açlıktan kurtulmanın herkes için temel bir hak olduğunu kabul ederek, kendi başlarına ve uluslararası iş birliği yoluyla, özel programlar da dâhil, aşağıdakiler için gerekli olan tedbirleri alır:

a. Teknik ve bilimsel bilgiyi tam olarak kullanarak, beslenme prensipleri ile ilgili bilgileri duyurarak ve doğal kaynakların etkili bir biçimde geliştirilmesini ve kullanımını sağlayacak bir yolla tarım sistemlerini ilerleterek veya reform yaparak, üretme, üretilenleri saklama ve dağıtma yöntemlerini geliştirmek;

b. Yeryüzündeki besin kaynaklarının ihtiyaçlara göre eşit dağıtılmasını sağlamak için, gıda ihraç eden ve gıda ithal eden ülkelerin sorunlarını dikkate almak.

Görüldüğü üzere, söz konusu **Sözleşme**'nin 11. Maddesi ile taraf devletlere, herkesin kendisi ve ailesi için yeterli yaşam standardı hakkı ve yaşam koşullarının sürekli geliştirilmesi hakkının (to the continuous improvement in their living conditions) olduğunu tanıma yükümlülüğü getirilmiş ve bu hakkın kapsamına giyecek, yeterli konut, yeterli gıda hakkı ve açlıktan özgür olma hakkı dâhil edilmiştir. Ancak, **ESKHS**'deki düzenlemede yeterli yaşam standardı hakkının kapsamı içerisinde sosyal güvenlik hakkı ve sağlık standardının yükseltilmesi hakkına yer verilmemiş, bunlar Sözleşmenin 9. ve 12. Maddesi'nde özel olarak düzenlenmiştir.

Türkiye **ESKHS**'yi, 15 Ağustos 2000 tarihinde imzaladıktan sonra, 23 Eylül 2003 tarihinde BM'ye onayladığını bildirmiştir.[9] İkizi olarak bilinen **"Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi"** ile eş-zamanlı imzalanan **Sözleşme**'nin onaylanmasına ilişkin 4867 Yasa 4 Haziran 2003 tarihinde TBMM'de kabul edildikten sonra Bakanlar Kurulu'nun 10 Temmuz 2003 tarihinde 2003/5923 sayılı Kararı'yla da ikinci onay işlemi gerçekleştirilmiştir (Gülmez, 2004: 227). **Anayasa**'nın 90. maddesi bağlamında **ESKHS**'nin artık iç hukukun bir parçası olduğu ve söz konusu sözleşme hükümlerine aykırı

---

[9] **International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights** New York 16 December 1966, **http://www.ohchr.org/english/countries/ratification/3.htm,** 06.01.2005.

düzenlemeler varsa bunların ihmal edilerek Sözleşme Hükümlerinin dikkate alınması gerektiği gözden uzak tutulmamalıdır.

BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'nde Yeterli Yaşam Standardı Hakkı

BM Genel Kurulu'nun 1989 tarihli 44/25 sayılı Kararı'yla kabul edilmiş ve 02 Eylül 1990 tarihinde yürürlüğe girmiş olan **BM Çocuk Hakları Sözleşmesi**'nin 27. Maddesi'nde de yeterli yaşam standardı hakkı düzenlenmiştir. Söz konusu maddeye göre;

- Taraf Devletler, her çocuğun bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlaksal ve toplumsal gelişmesini sağlayacak bir hayat seviyesine hakkı olduğunu kabul eder.
- Çocuğun gelişmesi için gerekli hayat şartlarını sağlama konusunda öncelikle, sahip oldukları imkânları ve mali güçleri çerçevesinde, anne-babalar veya çocuğa bakmakla yükümlü diğer kişiler sorumludur.
- Taraf Devletler, ulusal şartlara ve sahip oldukları imkânlara uygun olarak bu hakkın uygulamaya geçirilmesi için anne-babalara ve çocuğa bakmakla yükümlü diğer kişilere yardım etmek, ve ihtiyaç duymaları hâlinde, özellikle beslenme, giyinme ve barınma konusunda maddi yardım sağlamak ve destek programları uygulamak için gerekli tedbirleri alır.
- Taraf Devletler, çocuğun anne-babası veya çocuğa bakmakla yükümlü olan kişiler ister yurt içinde isterse yurt dışında bulunsunlar, çocuğun giderlerini karşılamaları için gerekli her türlü tedbiri alır. Özellikle çocuğa bakmakla yükümlü olan kişinin çocuğun yaşadığı ülkeden farklı bir ülkede yaşıyor olması hâlleri için Taraf Devletler, bu konuyla ilgili olarak uluslararası anlaşmalar ile birlikte gerekli diğer düzenlemeleri yapmak veya bu tür anlaşmalara veya düzenlemelere katılmak için çaba gösterir.

Söz konusu uluslararası düzenlemelere, **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Amerikan İnsan Hakları Konvansiyonuna Ek Protokolü-San Salvador Protokolü** (m. 11,12), **BM Şartı'nı** (m. 55/a), **ILO Philadelphia Deklarasyonu**'nu (III/a), **Avrupa Sosyal Şartı**'nı (m. I/4, II/4), **Vancouver Sosyal İlerleme ve Gelişme Bildirgesi**'ni (m. 9,10/c, 17/c), **Açlık ve Yetersiz Beslenmeyi Önleme Evrensel Bildirgesi** ve **İstanbul HABITAT Bildirgesi**'ni ilave edebiliriz.

Uluslararası düzenlemelerden hareketle denilebilir ki, her birey ve ailenin yeterli ve giderek gelişen bir yaşam standardına (yeterli yiyecek, giyim ve barınmayı da içerir bir biçimde) sahip olma hakkı vardır. Bu bağlamda; örneğin devletler, hiçbir kimsenin açlıktan mustarip olmamasını teminat altına almak için gelişmiş üretim yöntemlerini desteklemekle ve yiyeceğin daha adil biçimde dağıtımını gözetmekle mükelleftirler.

Yeterli Yaşam Standardı Hakkının Normatif Unsurları

Yukarıda da ele alındığı üzere, **Yeterli Yaşam Standardı Hakkı; Yiyecek/Gıda Hakkı (Right to Food/Access to Food), Açlıktan Özgür Olma**

(Freedom from Hunger), Giyecek Hakkı (Right to Clothing), Barınma/Konut Hakkını (Right to Adequate Housing) Ve Devletlere Kendi Nüfuslarının Yaşam Standardının Sürekli İyileştirilmesi Yükümlülüğü (Obligation on States to Ensure The Continuous Improvement in The Standard of Living of Its Population)'nü içermektedir (Ziegler, 2003: 3-5).

Yeterli Gıda Hakkı

Yeterli gıda hakkı bakımından "yeterlilik", sadece asgari kalori ihtiyacının karşılanmasının ötesinde, yaş, cinsiyet ve statüye göre fizyolojik ihtiyaçlara uygun ve kabul edilebilir bir gıdayı ve bundan alıkoyacak unsurlardan emin olmayı ifade etmektedir (Eide, 1995: 1-5).[10] Bu hakkın gerçekleştirilebilmesi için, yeterli gıdanın herkes için hem yeterli nitelik ve miktarda mevcut hem de ulaşılabilir olması gerekir. Dünya üzerinde herkese yetecek kadar gıda mevcut olduğuna göre, sorun gıdanın eşit olmayan dağıtımından kaynaklanmaktadır. Gıda'nın mevcut olduğu yerde, bunun ihtiyaç sahipleri tarafından ekonomik ve fiziksel olarak ulaşılabilir olması gerekir. Ekonomik olarak ulaşılabilirlik, uygun bir beslenmenin herkesçe gerçekleştirilebilir olmasını gerekli kılar. Yiyecek fiyatları, uygun asgari ücret ve devlet yardımları onurlu yaşam için belirleyici faktörlerdir. Fiziksel ulaşılabilirlik ise yaşlılar, engelliler, çocuklar ve afet bölgelerindeki insanlar gibi fiziksel olarak dezavantajlı olanların yeterli yiyeceğe ulaşabilmesini gerektirir.

Yeterli gıda hakkının bir boyutunu da genetik değişime uğratılmış bitkiler ve bunlara ilişkin telif hakları oluşturmaktadır. Diğer taraftan yeterli gıdaya ulaşım, sürdürülebilirlikle doğrudan ilişkilidir. Olağanüstü dönemlerde bile hem şimdiki hem de gelecek nesle gıda arzının ve bunlara erişilebilirliğin garanti altına alınması gerekir.

Giyecek Hakkı

ESKHS giyecek ile neyin kastedildiğini belirtmemiş ve bunu yoruma açık bir konu olarak bırakmıştır. Bununla birlikte, yeterli yaşam standardı hakkını destekleyecek ölçüde yeterli giyecek hakkının sağlanması zorunluluğu üzerinde görüş birliği bulunmaktadır. Giyeceğin kişilerin yaşam koşullarına uygun olması gerekir. Yani soğuk iklimde yaşayanlar için daha kalın, sıcak iklimlerde yaşayanlar için ise bu iklime uygun giyecek sağlanması gerekir. İkinci olarak giyeceğin hem fiziksel hem de ekonomik olarak erişilebilir olması gerekir. Yani hem mevcut olmalı hem de satın alınabilir olmalıdır.

Konut/Barınma Hakkı

BM Evrensel Bildirgesi bu konuda Amerikan Hukuk Enstitüsü'nün **Temel Haklar Bildirisi**'nde yer alan yeterli barınma ve gıda hakkı ile ilgili

---

[10] **BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 12 Nolu Genel Yorumu-Yeterli Gıda Hakkı**, BM Doc. E/C.12/1999/5.

düzenlemesinden esinlenmiş, aynı şekilde ABD Başkanı Roosevelt'in 1944 yılındaki **Ulusa Sesleniş** konuşmasında yer verdiği her ailenin insanca yaşayabileceği bir konut hakkı (right of every family to a decent home" ile Başkan Roosevelt'in meşhur **Dört Özgürlüğü (Four Freedom)**'nden biri olan **Muhtaç Olmaktan Özgür Olma (Freedom from Want)** da **Evrensel Bildirge**'ye kaynaklık etmiştir (Sidoti, 1996: 2).

BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, **ESKHS** ve 1996 yılında yapılan **UN-HABİTAT II Konferansı**, her ülkede bütün insanlar için güvenli bir barınma hakkı sağlamayı amaçlayan global bir sosyal sözleşme ortaya koymuşlardır.[11]

1991 yılında Komitenin barınma hakkı üzerine almış olduğu **4 No'lu Genel Yorumu**[12] bu alanda şu ana kadar en önemli kaynak görünümündedir. Söz konusu Genel Yorum bu hakkın içeriğine hukuki bir açıklık getirmiş ve bu hakka ilişkin temel prensipleri ortaya koymuştur. Komite'ye göre, ESKHS'nin hazırlanması sırasında yeterli barınma ifadesinden sadece başını sokabileceği bir barınak hakkı anlaşılacak şekilde bir yaklaşım sergilenmiş olmasına rağmen (Hebel, 1987: 26-27)[13] bu hak, kişinin sadece başını sokabileceği bir barınak sahibi olması şeklinde dar bir yoruma tabi tutulmamalıdır. Yani bu hak, güven ve huzur içinde ve insan onuruna yakışır bir yerde barınma ve yaşamayı gerektirmektedir.[14] Bu bağlamda "dignified standart of housing" ifadesinin hakkın doğru anlaşılması bakımından benimsenebileceği ileri sürülmüştür (Devereux, 1991: 224)[15]

---

[11] **ESKHS**'nin yanı sıra barınma hakkı, küçük terminoloji farklılıkları ile birlikte pek çok uluslararası sözleşmede de yer almıştır. Bu bağlamda örnek olarak; kişilerin keyfi ve hukuka aykırı olarak konutlarına müdahale edilemeyeceği hükmünü içeren **KSHS**'nin 17. Maddesi **Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme**'nin barınma hakkına saygı gösterilmesi bakımından ırk, renk, millî veya etnik kökene dayalı ayrımcılığı yasaklayan 5. maddesi, **Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme**'nin üye devletlere kırsal kesimdeki kadınların, yeterli yaşam standardına sahip olabilmesi için bunlara yönelik ayrımcılığı önleme yükümlülüğü getiren 14. maddesi, **Çocuk Hakları Sözleşmesi**'nin, ihtiyaç hâlinde ailelerin ve çocukların desteklenmesi programları yürütmesi konusunda üye devletlere yükümlülük getiren 23. maddesi, **Göçmen İşçiler ve Aile Üyelerinin Haklarını Korunmasına Dair Sözleşme**'nin, konut edinme bakımından göçmen işçilerin ayrımcılığa tabi tutulamayacağını düzenleyen 43. maddesi, Sığınmacıların Statüsüne İlişkin Sözleşmenin 21. maddesi ve **ILO'nun 115 No'lu İşçilerin Barınmasına İlişkin Tavsiye Kararı** sayılabilir. Ayrıntı için bkz.: Housing rights legislation review of international and national legal instruments, **United Nations Housing Rights Programme Report No. 1,** Series of publications in support of the Global Campaign for Secure Tenure No. 05, Nairobi, 2002, s. iii.

[12] **CESCR, CESCR General Comment 4: The Right to Adequate Housing**, [7], UN Doc E/1992/23 (1992)UN Doc. E/1992/23-E/C.12/1991/4, Ek III.

[13] Gerçekten "yeterli" (adequate) kelimesinin sadece zorunlu barınmayı çağrıştırabileceği, bunun yerine "decent" yani insan onuruna yakışır bir barınma ifadesinin tercih edilebileceği belirtilmiş, ancak ahlaki ağırlığı ve tam anlamıyla bir netlik içermediği için reddedilmiştir.

[14] **General Comment 4: The Right to Adequate Housing**; Adequate housing as a component of the right to an adequate standard of living Commission on Human Rights resolution 2003/27.

[15] Yazara göre insan onuru ile uyumlu olabilmesi için barınma standardının orta düzeyi (bottom

Genel Yorum'da, yeterli konut hakkını karşılamak için hangi unsurların ve faktörlerin dikkate alınması gerektiği üzerinde de durulmuştur. Yeterlilik (adequacy); sosyal, ekonomik, kültürel, çevresel ve diğer faktörlerle kısmen belirlenebilir olmakla birlikte, **Genel Yorum** barınma hakkının unsurlarını oluşturan yedi yönünü belirlemiştir. Bunlar; ev sahibinin hukuki güvenliği, hizmetlerin, imkânların ve altyapının varlığı, elde edilebilirliği, oturulabilirliği, ulaşılabilirliği, yerleşimi ve kültürel yeterliliği olarak sayılmıştır (Fredriksson-Pätäri, 2006: 4).[16] Ayrıca **Genel Yorum**'da, Devletlerin bu hakkın gerçekleştirilmesi ve korunması konusunda uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmesi için hangi somut hukuki adımları atması gerektiği üzerinde de durulmuştur. Yeterli barınak; yeterli mahremiyeti, yeterli bir alanı, yeterli güvenliği, yeterli aydınlatma ve havalandırmayı, yeterli temel altyapıyı ve çalışma ve sosyal imkânlar bakımından yeterli yerleşim yerini ve her şeyin ötesinde makul bir maliyeti ifade edecek şekilde yorumlanmalıdır.[17] Bazılarına göre, hane halkı gelirinin % 30'unu geçmiyorsa elde edilebilir (affordable) bir barınmadan söz edilebilir (Otto-Lynch, 2002: 8) Kimilerince evsizliğin başlı başına bir insan hakları ihlali olduğu kuvvetli bir şekilde ileri sürülmektedir (Lynch-Cole, 2003: 140-8).[18]

1997 yılında **ESKH Komitesi, Yeterli Barınma Hakkı** üzerine **7 No'lu Genel Yorum**'u kabul etmiştir.[19] Bu **Genel Yorum**'da özellikle zorla tahliye[20] (forced eviction) ele alınmış ve bu uygulamanın yeterli barınma hakkının ihlali anlamına geleceği belirtilmiştir.

Bazıları, barınma hakkı diye bir hakkın varlığını kabul etmemektedir. Bunlara göre, eğer her bireye bir konut talep hakkı verilecek olursa hükûmet kaynakları bu talebi karşılamakta yetersiz kalacaktır. Ancak insan haklarını daraltıcı bir yoruma tabi tutan bu yaklaşım makul değildir. Zira bu hak devletlere kişilerin sağlık, esenlik ve güven içinde barınabilecekleri bir konut sahibi olabilmesi için uygun vasıtaları işletme yükümlülüğü getirmektedir. Nitekim; BM tarafından görevlendirilen Özel Raportör'ün 1993 yılında bu konuda hazırlamış olduğu ilk raporunda da vurguladığı üzere, yeterli barınma

---

standard of housing) yeterince yüksek seviyede tutulmalıdır.

[16] **The Rights to Adequate Housing and the Right to Water:** A Need for Further Development, COHRE's Comments on the Draft Convention Text produced by the Working Group for the UN Ad Hoc Committee on a Comprehensive and Integral International Convention on the Protection and Promotion of the Rights and Dignity of Persons with Disabilities, May 2004, **www.cohre.org**

[17] **CESCR General Comment No. 4.**

[18] Buna göre evsizlik; kişi güvenliği ve özgürlüğü hakkı, ayrımcılığa karşı korunma hakkı, özel hayatın gizliliği hakkı, ifade hürriyeti, örgütlenme özgürlüğü, seçme hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sağlık hakkı ve yeterli yaşam standardı hakkının ihlali anlamına gelmektedir.

[19] **CESCR, CESCR General Comment 7: The Right to Adequate Housing: Forced Evictions**, [7], UN Doc E/1998/22

[20] Bu konuda Özel Raportör raporları için **bkz.: http://www.ohchr**. org/english/issues/ housing /index.htm.

hakkı, devletin nüfusun tamamı için konut yapması veya bedava olarak onlara konut sağlamasını gerektirmemektedir. Sadece devletin politika ve mevzuat hazırlamada bu hakkın temel yönlerini esas almasını gerekli kılmaktadır. Ancak Özel raportörün daha sonraki raporlarında da üzerinde durulduğu üzere devletler bu hakkın hayata geçirilmesi konusunda yanlış bir yaklaşım sergilemektedirler (Sidoti,1996;3).

Devletlerin Yeterli Yaşam Standardı Hakkına İlişkin Yükümlülükleri

Devletin insan haklarına ilişkin yükümlülüklerini, öteden beri pek çok yazar tarafından da benimsenen klasik bir yaklaşımla olumlu (pozitif) ve olumsuz (negatif) edimler biçiminde ayırmak mümkündür. Bununla birlikte; negatif edimler pozitif edimler ayrımının, kişisel ve siyasal haklarla ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasındaki temel farklılığı yansıttığı biçimindeki yanlış algılama nedeniyle[21] konunun **"Maastricht İlkeleri**" ışığında ele alınması daha yerinde olacaktır. 22-26 Ocak 1997 tarihinde Maastricht kentinde gerçekleştirilen toplantı sonucunda ilan edilen "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İhlallerine İlişkin Maastricht İlkeleri"nin, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların devletleri ne tür yükümlülükler altına soktuğu konusuna açıklık getirilen ilgili bölümünde:

"6. Kişisel ve siyasal haklar gibi, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar da devletlere üç tür yükümlülük yükler: saygı gösterme (respect), koruma (protect) ve gereğini yerine getirme (fulfil) yükümlülükleri. Bu üç yükümlülükten herhangi birinin yerine getirilmemesi, bu hakların ihlalini oluşturur. Saygı gösterme yükümü, ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan yararlanılmasına devletlerin engel olmaktan kaçınmasını gerektirir... Koruma yükümü devletlerin bu hakların üçüncü kişiler tarafından ihlal edilmesini önlemesini gerektirir... Gereğini yerine getirme yükümü, bu haklardan tam yararlanılabilmesi için devletlerin uygun yasal, yönetsel, bütçesel, yargısal ve diğer önlemleri almasını gerektirir...

7. Saygı gösterme, koruma ve gereğini yerine getirme edimlerinin her biri, eylemde bulunma ve sonuçlandırma yükümlülükleri unsurlarını içerir. Eylemde bulunma yükümlülüğü, belirli bir haktan yararlanılmasının gerçekleştirilmesinin makul biçimde tasarlanması eylemini gerektirir... Sonuçlandırma yükümlülüğü, devletlerin, ayrıntılı bir maddi standardı sağlamak amacıyla belirli hedeflere ulaşmasını gerektirir".[22]

---

[21] Saygı göstermek, korumak ve gereğini yerine getirmek biçiminde yükümlülükleri üçlü ayrımla ilk ele alan Eide'nin amacının, asıl olarak, birinci ve ikinci kuşak haklar arasında en temel farklılıklardan biri olduğu belirtilen, negatif yükümlülük/pozitif yükümlülük ayrımını bir anlamda bertaraf etmek olduğu belirtilmiştir. **Bkz.:** Ida Elisabeth Koch, "Dichotomies, Trichotomies or Waves of Duties?", **Human Rights Law Review**, 2005, Vol. 5, s. 85.

[22] "The Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights", **Human Rights Quarterly**, 1998, vol. 20, 691-704, s. 693-694, para. 6-7.

ifadelerine yer verilmiştir.

Görüldüğü üzere söz konusu ilkeler, tüm insan hakları bakımından devletlere düşen yükümlülüklerin *saygı göstermek*, *korumak* ve *gereğini yerine getirmek* biçiminde formüle edilebileceğini açıkça ortaya koymakta; ayrıca bu yükümlülüklerin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda ipuçları sunmaktadır (Dankwa-Flinterman,1987;140). Doktrinde de, Maastricht İlkeleri'ne paralel biçimde, devletin edimlerinin saygı göstermek, korumak ve gereğini yerine getirmek biçimindeki üçlü formülasyonu dile getirilmiş (Eide,2001;23; Esterik,1999;226), bazı yazarlar tarafından bunlara ilave olarak *ilerletmek* ya da *teşvik etmek* gibi edimlere yer verilmiştir (Koch,2003: 10; Alston-Eide,1984: 252-56).[23]

Şu hâlde; kişisel ve siyasal haklarla ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasında, devletin üstlendiği yükümlülüklerin *türleri* bakımından bir fark bulunmamaktadır (Alston-Quinn, 1987: 192-6). Söz konusu yaklaşım, Maastricht İlkeleri'nde pek çok defa vurgulanmıştır. Maastricht İlkeleri'nde ifadesini bulan edimlerin üçlü ayrımının en önemli avantajı, negatif edimler-pozitif edimler ayrımının tersine, edimlerin niteliği esas alınarak haklar arasında korunma dereceleri bakımından bazılarının geri plana bırakılması sonucunu doğuracak ayrımlar yapılması yaklaşımını tümüyle reddetmesidir.

"Saygı Gösterme" Yükümlülüğü

"Karışmama" biçiminde özetlenebilecek olan bu edim, kimi yazarlar tarafından klasik insan hakları sınıflandırmasında negatif statü haklarını oluşturan kişisel ve siyasal hakların ayırıcı özelliği olarak belirtilmişse de, bunun aslında tüm insan hakları için geçerli bir edim türü olduğu rahatlıkla söylenebilir (Koch, 2003: 12). Birey de, devletin bu ediminin anlam ve içeriğine uygun olarak, kendi özgür tercihine göre eylemde bulunmak yetkisinin engellenmemesini talep etme yetkisine sahiptir (Erdoğan, 1998: 138). Şu hâlde; saygı gösterme yükümü, kişinin yararlanmakta olduğu, ya da salt kişisel çabasıyla, başkaca bir olanağa gereksinim duymaksızın yararlanabileceği bir

---

[23] Dörtlü bir ayrım için **bkz.:** G.J.H. van Hoof, "The Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: a Rebuttal of Some Traditional Wiews", **The Right to Food**, Philip Alston & Katarina Tomasevski (Eds.), Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/London 1984, 97-110, s. 106. Bu yükümlülükler, Birlesmis Milletler belgelerinde de zaman zaman yer almaktadır. Örnek olarak **bkz.: Committe on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 12 (Twentieth Session, 1999)**, para. 15, **Report of the Committe on Economic, Social and Cultural Rights**, UN Doc. E/2000/22, 102-110. Henry Shue ve Philip Alston ise, tüm temel insan hakları bakımından üç tür yükümlülükten söz edilebileceğini belirtmiş olup bunlar; haktan *mahrum bırakmaktan kaçınmak*, *mahrum bırakılmadan korumak* ve *mahrum bırakılanlara yardım etmek* yükümlülükleridir. Henry Shue, **Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy**, 2nd Edition, Princeton University Press, Princeton/New Jersey 1996, s. 51-60. Philip Alston, "International Law and the Human Right to Food", **The Right to Food**, Philip Alston & Katarina Tomasevski (Eds.), Martinus Nijhoff/SIM, Dordrecht/Utrecht 1984, 9-68, s. 37.

hakkını kullanmasına devlet tarafından müdahale edilememesi anlamına gelmektedir.

Bu çerçevede; yeterli yaşam standardı hakkına saygı gösterme yükümlülüğü, devletin bu hak karşısında tümüyle negatif bir tutum takınmasını gerektirmektedir (Eide, 2001: 23; Leckie, 1998: 90). Diğer taraftan; saygı gösterme yükümlülüğü, yeterli yaşam standardı hakkının ancak belirli nedenlere dayanılarak ve belirli usuller izlenerek sınırlandırılabilmesi, getirilen sınırlama ile hakkın sert çekirdeğine ya da özüne de dokunulamamasını gerekli kılar.

"Koruma" Yükümlülüğü

Öncelikle belirtilmelidir ki, devlete olumlu bir edim yükleyen koruma yükümlülüğü bakımından kişisel ve siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasında niteliği gereği bir farklılıktan söz edilemez. Bu yaklaşımdan hareketle; devletin koruma yükümü, yeterli yaşam standardı hakkına yönelebilecek her türlü devlet-dışı tehdit ve ihlalin devlet tarafından önlenmesi gerektiğine işaret eder. Bir başka anlatımla, saygı gösterme yükümü, devleti hakkı bizzat ihlal etmekten alıkoyarken, koruma yükümü ise bireylerin yeterli yaşam standardı hakkından yararlanmaları sırasında devlet-dışı aktörlerin müdahalelerinin devlet tarafından engellenmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla; bu iki edim, hangi kaynaktan gelirse gelsin, yeterli yaşam standardı hakkına yönelebilecek meşru olmayan her türlü müdahalenin engellenmesi hedefinin gerçekleştirilmesini amaçlar.

"Gereğini Yerine Getirme" Yükümlülüğü

Devlet, hakların gereğini yerine getirme yükümünü, başlıca iki biçimde gerçekleştirebilir. Buna göre; bir kısım haklar bakımından devletin yapması gereken, bireylerin haklardan yararlanabilmeleri için gerekli koşulları sağlamakla sınırlıdır. Örneğin devlet, yeterli yaşam standardı hakkının bir unsuru olan konut hakkından bireylerin yararlanabilmeleri için konut sahibi olmalarını kolaylaştıracak önlemler alabilir. 1982 Anayasası'nın konut hakkını düzenleyen 57. maddesinde, devletin, konut ihtiyacını karşılayacak tedbirleri almakla ve bireylerce girişilecek toplu konut teşebbüslerini desteklemekle yükümlü olduğu belirtilmiştir.

Ancak bazı haklar bakımından bu yükümlülüğün yerine getirilebilmesi için devletin sadece gerekli koşulları hazırlaması yeterli değildir. Gereğini yerine getirme ediminin gerçekleşmiş sayılması için, haktan yararlanılmasının doğrudan devlet tarafından bireylere sağlanması gerekebilir. Bu konuda 1982 Anayasası'ndan pek çok örnek verilebilir. Örneğin, bu bağlamda yeterli yaşam standardıyla bağlantılı olarak bireylerin sosyal güvenlik haklarından yararlanmaları için devlet, sosyal güvenliği sağlayacak önlemleri almak ve teşkilatı kurmakla görevlidir (m. 60/2). Devlet ayrıca, bireylerin sağlık hakkının

etkin biçimde korunabilmesi amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermelerini düzenlemek ile de yükümlü tutulmuştur (m. 56/3).

Maastricht İlkeleri'nde gereğini yerine getirme yükümlülüğü, bireylerin insan haklarından, ama özellikle ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan tam anlamıyla yararlanabilmeleri amacıyla devletin, gerekli yasal, yönetsel, mali, yargısal ve benzeri önlemleri alması biçiminde ifadesini bulmuştur.[24] Söz konusu edim; kişisel ve siyasal haklarla ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasında varlığı ileri sürülen ayrımlar bakımından en fazla üzerinde durulan edim türüdür. Çünkü gereğini yerine getirme edimi, devletin haklar karşısındaki tutumunun hemen hemen tümüyle olumlu olması gerektiği bir yükümlülük olarak ortaya çıkmaktadır. Zira bu edimin yerine getirilmiş sayılması, aşağıda açıklanacağı gibi, bu hakların pasif sujesi olan devletin, elindeki olanakları bu amacın gerçekleştirilmesine yöneltmiş olmasına bağlıdır.

İnsan haklarına ilişkin bu edimin 'pozitif' niteliğinin ağır basması nedeniyle devletin bu edim karşısında takınacağı tutum, bireylerin haklardan yararlanabilmeleri bakımından devletin aktif müdahalesine daha fazla gereksinim duyulan yeterli yaşam standardı hakkı gibi bir kısım ekonomik, sosyal ve kültürel haklar bakımından daha da önem kazanmaktadır. İşte bu nedenle pek çok devlet, *"ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum"*, *"toplumsal öncelikler"* gibi subjektif kıstaslara vurgu yaparak, ya da 1982 Anayasası'nın 65. maddesinde belirtildiği gibi *"malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde"* sorumluluk yüklenerek bu hakların gereğini yerine getirme yükümlülüklerini kısıtlama yolunu seçmektedirler.

Aynı durum, uluslararası insan hakları belgelerinde de açıkça gözlenmektedir. Nitekim; 1966 tarihli **İkiz Sözleşmelerde** hakların gerçekleştirilmesi bakımından taraf devletlere biçilen rol karşılaştırıldığında, bu durum açıkça görülmektedir. Her iki Sözleşme'nin 2. Maddeleri bu konuyu düzenlemekte olup, **Kişisel ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme**'nin 2. Maddesi'nin 1. Bendi'ne göre Sözleşmeci Devletler, kendi ülkesinde yaşayan ve yetkisi altında bulunan tüm bireylere Sözleşme'de tanınan hakları *sağlamak*, 2. bendine göre ise bu hakların uygulanmasını sağlamak bakımından gerekli olan yasama ve diğer tedbirleri almakla yükümlü tutulmuştur. Görüldüğü gibi, Taraf Devletler, Sözleşme'yi imzalamakla, Sözleşme'nin içerdiği hakları "sağlamak" biçiminde kesin bir yükümlülüğün altına girmişlerdir.

Buna karşılık, **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi**'nin 2. Maddesi'ndeki düzenleme ile, Taraf Devletlere yüklenen yükümlülük çok daha

---

[24] "The Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights", 1998, s. 693-694, para. 6.

zayıf olup; kullanılan ifadelerin, oldukça muğlak olduğu göze çarpmaktadır. Hatta bir adım ileri gidilerek, söz konusu düzenleme ile Sözleşmeci Devletlere somut edimler yüklenilmesinden kaçınıldığı da ileri sürülebilir. Gerçekten söz konusu düzenlemeye göre; *"Bu Sözleşmeye Taraf her Devlet, kaynaklarının vargücüyle tek tek ve özellikle ekonomik ve teknik uluslararası yardım ve iş birliğiyle bu Sözleşmede tanınan hakların giderek tam anlamıyla ve özellikle yasal önlemlerin benimsenmesi de dâhil tüm uygun yollarla gerçekleşmesini sağlama amacıyla girişimlerde bulunmayı üstlenir"*. Bu durum, ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin gereğini yerine getirme ediminin, çok daha zayıf bir düzeyde yorumlanması, hatta büyük ölçüde ihmal edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Nitekim; Taraf Devletler, hakların gereğinin yerine getirilmesi edimlerini iki yönden kısıtlamayı tercih etmişlerdir. Devletler, bu hakları "sağlamak" değil, *"sağlamak amacıyla girişimlerde bulunmak"* yükümlülüğü altına girmiş, bunu da mali "kaynaklarının elverdiği ölçüde", bir başka anlatımla, mali olanakları ölçüsünde gerçekleştirmeyi taahhüt etmişlerdir.

Yükümlülüklere İlişkin Bir Değerlendirme

Yanlış yorumlama sonucu negatif edimler-pozitif edimler ayrımı; ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ile kişisel ve siyasal haklar arasında, korunmaları bakımından birincilerinin aleyhine ciddi bir dengesizliği beraberinde getirmiştir. Hâlbuki doğru okunduğunda, devletin insan haklarına ilişkin edimlerini negatif ve pozitif edimler olarak ele alan ikili ayrım, basit ama yeterli görünen bir sınıflandırma biçimidir. Ancak bu ayrım o denli ileri götürülmüştür ki, insan haklarının doğrudan doğruya bu nitelikleri nedeniyle, negatif statü hakları-pozitif statü hakları biçiminde sınıflandırıldığı ve ekonomik, sosyal ve kültürel hakların pozitif statü haklarıyla özdeşleştirildiği görülmektedir. Hâlbuki; farklı insan hakları kategorileri ile devlete yüklenen edimin niteliği arasında zorunlu ve mutlak bir bağlantının bulunmadığının kabul edilmesi gerekir. Nitekim; devlete negatif edimler yükleyen pek çok sosyal hakkın yanında, devletin olumlu katkısı olmaksızın güvence altına alınamayacak pek çok kişisel ve siyasal hakkın olduğu, ayrıca her hakkın pozitif ve negatif boyutlarının olabileceği artık tartışma götürmez bir gerçektir (Algan, 2006; 120-4).

KAYNAKÇA

Algan, B., (2006), **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması,** (Doktora Tezi-Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Ankara.

Alston, P.-Eide, A., (1984), "Advancing the Right to Food in International Law", **Food as a Human Right**, Asbjørn Eide... et. al. (Eds.), UN University, Tokyo s.249-259

Alston, P., (1984), "International Law and the Human Right to Food", **The Right to Food**, Philip Alston & Katarina Tomasevski (Eds.), Martinus Nijhoff/SIM, Dordrecht/Utrecht 1984, s.9-68.

Anayurt, Ö., (2000), "Hakların Bütünlüğü İlkesi Açısından İnsan Haklarına İlişkin Sınıflandırmaların Değerlendirilmesi", **Türkiye'de İnsan Hakları**, TODAİE Yayınları, Ankara.

Arambulo, K., (1999), **Strengthening the Supervision of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Theoretical and Procedural Aspects, Intersentia, Antwerpen** / Groningen / Oxford.

Bailey, P., (1990), **Human Rights: Australia in an International Context**, Butterworths, Sydney, 1990,

Byrne, I., (2004), "The Importance of Economic, Social and Cultural Rights in Guaranteeing Civil and Political Rights within the Euro-Mediterranean Partnership", **Mediterranean Politics**, vol. 9.

Cohen, M. J.-Brown, M.A., (2005-2006), "Acces to Justice and the Right to Adequate Food, Implementing Millennium Development Goal One", **Sustainable Development Law. & Policy,** 56, s.54-56.

Cranston, M., (1993), "İnsan Hakları Nelerdir?" (Çeviren: Atilla Yayla), **Sosyal & Siyasal Teori**, Siyasal Kitapevi, Ankara, s. 251-256.

Craven, M.C.R., (1995), **The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: A Perspective on its Development** (Clarendon, Oxford, 1995) s. 291-293.

Çeçen, A., (2000), **İnsan Hakları**, Üçüncü Basım, Savaş Yayınları, Ankara.

Devereux, A., (1991), "Australia and the right to an adequate standard of living"**20 Federal Law Review**.

Disney, J., (1995), **After the Summit: Papers on the Outcomes and Aftermath of the World Summit for Social Development, Center for International and Public Law**, Australian National University, Canberra.

Eide, A., (2001), "Economic, Social and Cultural Rights as Human Rights", **Economic, Social and Cultural Rights a Textbook, Asbjørn EIDE**, Catarina Krause & Allan Rosas (Ed.), Second Revised Edition, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht / Boston / London s.9-28.

Erdoğan, M., (1998), "İnsan Hakları ve Türkiye", **Yeni Türkiye**, 1998, sayı 21 (İnsan Hakları Özel Sayısı I), s.136-143.

Esterik, P. V., (1999), "Right to Food; Right to Feed; Right to Be Fed. The Intersection of Women's Rights and the Right to Food", **Agriculture and Human Values**, no. 16, s. 225-232.

Foster, J. W., (1998), "Meeting the Challenges: Renewing the Progress of Economic and Social Rights", **University of New Brunswick Law Journal**, Vol. 47, s. 197-206.

Gören, Z., (1999), **Anayasa Hukukuna Giris**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir.

Gülmez, M., (2004), **Birleşmiş Milletler Sisteminde İnsan Haklarının Korunması,** Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, Mayıs 2004.

Jacquart, M., (1991), "Economic, Social and Cultural Rights", (Gen. Ed.) Mohammed Bedjaoui, **International Law: Achievements and Prospects**, UNESCO, Dordrecht.

Koch, I. E., (2003), "The Justiciability of Indivisible Rights", **Nordic Journal of International Law**, Vol. 72, s.3-39

-----,(2005), "Dichotomies, Trichotomies or Waves of Duties?", **Human Rights Law Review**, Vol. 5, s.81-103

Leckie, S., (1998), "Another Step Towards Indivisibility: Identifying the Key Features of Violations of Economic, Social and Cultural Rights", **Human Rights Quarterly**, 1998, Vol. 20, s.81-124.

Lynch, P.-Cole, J., (2003), "Homelessness and Human Rights: Regarding and Responding to Homelessness as a Human Rights Violation", **Melbourne Journal of International Law(** 2003) Vol. 4, s. 160-163.

Meron, T., (1986), "On a Hierarchy of International Human Rights", **80 AJIL 1**.

Puta-Chekwe, C.-Flood, N., (2001), "From Division to Integration: Economic, Social and Cultural Rights as Basic Human Rights", **Giving Meaning to Economic, Social and Cultural Rights**, Isfahan Merali & Valerie Oosterveld (Eds.), University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2001, s.39-51.

Scheinin, M., (1994), "Direct Applicability of Economic, Social and Cultural Rights: A Critique of the Self-Executing Treaties", **Social Rights as Human Rights: A European Challenge**, Krzystof DRZEWICKI, Catarina KRAUSE & Allan ROSAS, Åbo Akademi University, Institute for Human Rights, Åbo 1994, 73-87.

Shue, H., (1996), **Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy,** 2nd Edition, Princeton University Press, Princeton / New Jersey.

Sidoti, C., (1996), "Housing as a human right", **Human Rights and Equal Opportunity Commission**, Sydney, National Conference on Homelessness Council to Homeless Persons.

Tanör, B., (1994), **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, Genişletilmiş 3. Baskı, BDS Yayınları, İstanbul.

Van Hoof, G. J. H., (1984) "The Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: a Rebuttal of Some Traditional Wiews", **The Right to Food**, Philip Alston & Katarina Tomasevski (Eds.), Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/London, s.97-110.

Ziegler, J.,(2003), "The Right to Food", **UN Economic and Social Council, Mission to the OPT**, 31 October 2003.